

خدا در فلسفه مشاء

www.ketab.ir

زکریا بهارنژاد

۶۱۵

مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه شهید بهشتی

خدا در فلسفه مشاء

دکتر زکریا بهارنژاد

ویراستار: فروغ کاظمی

حروف‌نگار و صفحه‌آرا: سمیرا دهقان

طراح جلد: امیرشاهرخ فریوسفی

ناظر چاپ: صفر ممیزاد

چاپ اول: ۱۳۹۵

شمارگان: ۱۰۰۰

قیمت: ۱۵۰.۰۰۰ ریال

کلیه حقوق این دانشگاه شهید بهشتی محفوظ است.

سروش‌نامه:	بهارنژاد، زکریا، ۱۳۹۵ -
عنوان و نام پدیدآور(ان):	خدا در فلسفه مشاء / زکریا بهارنژاد
مشخصات نشر:	تهران: دانشگاه شهید بهشتی، مرکز چاپ و انتشارات، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری:	شانزده، ۲۱۶ ص.
فروست:	انتشارات دانشگاه شهید بهشتی؛ ۱۵.
شابک:	۹۷۸ ۹۶۴ ۴۵۷ ۳۴۸۴
وضعیت فهرست‌نویسی:	فیا
یادداشت:	واژه‌نامه؛ نمایه.
موضوع:	خدا-فلسفه؛ God-Philosophy؛ فلسفه اسلامی؛ Islamic Philosophy؛ خدا (اسلام)؛ God (Islam)؛ مشائیان؛ Peripatetics.
شناسه افزوده:	دانشگاه شهید بهشتی، مرکز چاپ و انتشارات
رده‌بندی کنگره:	۱۳۹۵ خ ۹۸/ب ۹۸ BT
رده‌بندی دیوبی:	۲۳۱
شماره کتابشناسی ملی:	۴۳۷۹۴۰۴

کد ناشر ۱۰۰۱۷۳۴

www.pub.sbu.ac.ir

unipress@mail.sbu.ac.ir

فهرست مطالب

پیشگفتار.....	یازده
مقدمه.....	سیزده
۱. فلسفه مشاء.....	۱
تفاوت فلسفه مشاء با اشراق.....	۲
۲. حکمت مشائی پس از ارسطو.....	۷
حوزه اسکندر.....	۷
راه‌های انتقال علم یونانی به جهان اسلام.....	۸
نگاهی اجمالی به «نهضت ترجمه».....	۹
سیر اجمالی فلسفه مشائی در جهان اسلام.....	۱۰
فلسفه مشائی در سده چهارم.....	۱۰
فلسفه مشائی در سده پنجم.....	۱۱
افول مکتب مشائی.....	۱۱
رقیبان جدید و تازه‌نفس فلسفه مشائی.....	۱۲
احیای مجدد فلسفه مشائی در سرزمین‌های شرقی اسلام.....	۱۳
دوره فترت.....	۱۴
فلسفه مشائی در سده نهم.....	۱۴
فلسفه مشائی در سده دهم و پایان دوره اقتدار.....	۱۵
نقش فلسفه یونانی در الهیات ادیان ابراهیمی.....	۱۵
نیاز متقابل عقل و دین به یکدیگر.....	۱۸
عناصر عقلانی در دین.....	۱۸
مقصود از وحدت دین و فلسفه چیست؟.....	۲۱
ماهیت فلسفی و متافیزیکی مسائل دینی.....	۲۲
فلسفه مشاء و براهین اثبات وجود خدا.....	۲۵
توصیف به‌جای تعریف.....	۲۸
ادراک ذات خدا.....	۳۰
روش حکما و فلاسفه.....	۳۴

۳۷	۳. خدا در فلسفه ارسطو
۳۷	تصور یونانیان از خدا
۳۷	۱. دوره اساطیری و افسانه‌ای
۳۸	۲. دوره سنت‌شکنی
۴۰	۳. عصر سقراط
۴۱	خدا در فلسفه ارسطو
۴۴	براهین اثبات وجود خدا در فلسفه ارسطو
۴۴	۱. محرک نامتحرک
۴۵	اثبات وجود محرک نامتحرک
۴۷	۲. برهان وجوب و امکان
۴۸	۳. برهان امکان وجود اشرف
۴۹	۴. برهان غایت - جهان
۴۹	رابطه غایت‌مند و خیر
۵۰	نتیجه
۵۰	سه خصلت مشترک پیروان ایمانیسمی
۵۱	۱. خلقت از عدم
۵۱	۲. خدا به‌عنوان موجود مشخص و مطلق
۵۲	۳. شریعت (یا قانون الهی)
۵۲	نقد و بررسی
۵۵	چرا ارسطو عالم را ازلی می‌داند؟
۵۹	۴. خدا در فلسفه کندی
۵۹	دلایل اثبات وجود خدا در فلسفه کندی
۵۹	۱. برهان علت نخستین
۶۱	خدا به‌عنوان فاعل حقیقی عالم
۶۳	۲. برهان اتقان صنع
۶۴	۳. برهان حدوث عالم
۶۷	صفات خدا در فلسفه کندی
۶۷	الف) صفات ثبوتی (یا ایجابی)
۶۹	ب) صفات سلبی (یا تنزیهی)
۷۳	۵. خدا در فلسفه حکیم ابونصر فارابی
۷۴	اثبات وجود خدا در فلسفه فارابی

۱. اثبات وجود واجب الوجود از طریق ابطال تسلسل علل نامتناهی ۷۴
۲. اثبات وجود واجب الوجود از طریق برهان «ان» و برهان صدیقین ۷۵
- شرح و تفسیر ۷۶
- صفات خدا در فلسفه فارابی ۷۸
- تفاوت اسما و صفات حق با اسما و صفات مخلوقات ۸۱
- آیا فارابی خدا را جوهر می‌داند؟ ۸۱
۶. خدا در فلسفه ابوعلی حسین بن عبدالله بن سینا ۸۵
- شناخت خدا در فلسفه ابن سینا ۸۹
- دو نوع شناخت و معرفت خداوند ۹۰
۱. شناخت از راه نورم ذات ۹۰
۲. شناخت از راه تخیل کردن ۹۴
- براهین اثبات وجود خدا در فلسفه ابن سینا ۹۷
۱. برهان امکان وجوب ۹۷
- مقدمات برهان امکان وجوب ۹۷
- الف) تقسیم موجود به واجب و ممکن ۹۷
- ب) احتیاج ممکن الوجود به مرجح ۹۸
- خلاصه برهان وجوب و امکان ۱۰۱
۲. برهان صدیقین ۱۰۲
- برهان لم و برهان ان ۱۰۴
- تقریر برهان صدیقین در کتاب الاشارات و التنبيهات ۱۰۶
- امتیازها و ویژگی‌های برهان صدیقین ۱۰۹
- صفات خدا در فلسفه ابن سینا ۱۱۱
- تفاوت صفت علم با صفت قدرت ۱۱۲
- صفات ثبوتی در فلسفه ابن سینا ۱۱۳
۱. اولیت خداوند ۱۱۳
۲. احدیت خداوند ۱۱۴
۳. واحدیت خداوند ۱۱۴
۴. خداوند، وجود محض ۱۱۴
۵. خداوند، خیر محض ۱۱۵
۶. خداوند، حق محض ۱۱۶
۷. عالمیت خداوند ۱۱۶
- تعریف علم و بیان اقسام آن ۱۱۸

۱۱۸	معانی لغوی علم
۱۱۹	تقسیمات علم
۱۱۹	علم حصولی و علم حضوری
۱۲۰	علم حضوری مختص به آگاهی انسان به خود یا فراتر از خود؟
۱۲۱	تفاوت علم حصولی و علم حضوری
۱۲۱	علم فعلی و انفعالی
۱۲۲	علم خداوند به اشیا علم فعلی است یا علم انفعالی؟
۱۲۴	مقصود حکما از علم خداوند
۱۲۴	۱. علم خداوند به ذات خود در مرتبه ذات خداوند
۱۲۴	۲. علم خداوند به ماسوای خود
۱۲۵	براهن حکما در علم خداوند به ذات خود
۱۲۵	برهان اول
۱۲۷	برهان دوم
۱۲۸	علم خداوند به موجودات قبل از خلقت و پیدایش جهان
۱۲۹	بیان صدر المتألهین درباره علم مرتسمه
۱۳۰	علم خداوند به اشیا در مرتبه اشیا
۱۳۲	برهان اثبات علم خداوند به اشیا در مرتبه وجود اشیا
۱۳۳	علم خداوند به جزئیات
۱۳۵	دلایل متکلمان برای اثبات علم خداوند به جزئیات
۱۳۶	۱. علم به جزئیات به نحو جزئی
۱۳۶	۲. علم به جزئیات به نحو کلی
۱۴۰	قدرت الهی
۱۴۳	رابطه بین دوام فیض و قدرت
۱۴۶	رابطه بین نظریه صدور و اراده و اختیار خداوند از دیدگاه افلوپین
۱۵۷	صفات سلبی خداوند در فلسفه ابن سینا
۱۵۷	۱. نداشتن ماهیت (چیستی)
۱۵۹	۲. نداشتن جنس و فصل
۱۶۱	۳. نداشتن حد و برهان
۱۶۱	۴. جسم و جسمانی نبودن واجب الوجود
۱۶۳	۷. اثبات وجود خدا در فلسفه ابن رشد
۱۶۶	روش ابتکاری و ابداعی ابن رشد
۱۶۷	دلیل عنایت

۱۶۸	 دلیل اختراع
۱۶۹	 تفاوت این دو نوع برهان
۱۶۹	 ارزیابی و نظر

۱۷۱	 ۸. خواجه نصیرالدین طوسی، احیاکننده فلسفه مشاء
۱۷۲	 اثبات وجود خدا از نظر خواجه نصیرالدین طوسی
۱۷۴	 دلایل اثبات علم خدا از نظر محقق طوسی
۱۷۴	 دو طریق برای اثبات علم خداوند
۱۷۴	 ۱. روش استکباران برای اثبات علم خداوند
۱۷۴	 ۲. روش مدعا برای اثبات علم خداوند
۱۷۴	 الف) اثبات علم بهی از راه تجرّد ذات
۱۷۵	 ب) اثبات از طریق اعتقاد و انتساب همه موجودات ممکن به ذات خداوند
۱۷۶	 اختلاف طوسی با مشائیان در مسئله
۱۷۶	 ۱. اختلاف با مشائیان در علم و تفعلی
۱۷۷	 ۲. اختلاف با مشائیان در صور مرتسبات
۱۷۹	 انتقاد و اشکال بر ابن سینا
۱۸۱	 نظر اختصاصی خواجه نصیر درباره علم واجبات

۱۸۵	 سخن پایانی
۱۹۱	 کتابنامه
۱۹۷	 نمایه آیات قرآن
۱۹۹	 نمایه موضوعی و نام‌ها
۲۱۳	 نمایه کتاب‌ها

پیشگفتار

هدف نویسنده از نگارش این کتاب معرفی و ارائه دیدگاه فلاسفه مشائی و تصور آنها از خداست. وجود تصور خدا در ذهن بشر، از زمان خلقت انسان در کره خاکی جریان داشته و همواره یکی از مشغله‌های فکری وی را تشکیل می‌داده است. بین دینداران دو دیدگاه متفاوت درباره وجود خدا رواج دارد: برخی وجود او را بدیهی و فطری و بی‌نیاز از اثبات می‌دانند و گروهی با این استدلال که اگر وجود خدا بدیهی است، لازم است مانند هر مفهوم بدیهی دیگر از قبیل وجود و وحدت همه افراد آن استفاده می‌ورزند. این دسته از دینداران استنتاج می‌کنند که وجود خدا انکار می‌کنند و بدن کفر می‌ورزند. این دسته از دینداران استنتاج می‌کنند که وجود خدا بدیهی نیست و باید مانند سایر اشیاء دیگر از طریق برهان و استدلال اثبات شود.

گروه نخست نیز دلایلی برای ادعای خود ذکر کرده‌اند، از جمله می‌گویند دلیل فطری و بدیهی بودن وجود خدا این است که معلم تصدیق به وجود خدا (خدا وجود دارد) از همان دوران کودکی در انسان وجود دارد. مدافعان نظریه دوم در پاسخ می‌گویند، آنچه انسان در دوران کودکی می‌آموزد از طریق عادت حاصل می‌شود، یعنی از طریق آموزش والدین، محیط، مدرسه و معلم به دست می‌آید و کودکانی که فاقد چنین امکاناتی هستند تصور و درک درستی از وجود خدا ندارند.

چنانچه فرض کنیم اصل وجود خدا بدیهی و فطری باشد که چنین است، زیرا قرآن اصل وجود خدا را مسلم تلقی کرده است، به گونه‌ای که هیچ‌گونه شک و تردیدی در آن روا نمی‌بیند (قالت رسلهم افي الله شك فاطر السماوات والارض. ابراهیم / ۱۰)، این سخن مانع از این نمی‌شود که داشتن آگاهی تفصیلی درباره وجود خدا، اسما و صفات و افعال او، چگونگی ارتباط وی با بندگان، کیفیت آفرینش و تصرف و اعمال قدرتش در عالم نیازمند دلیل و برهان نباشد. خداوند در خطاب به منکران وجودش می‌فرماید: «أَمَّنْ يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَمَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ أَلَيْسَ بِاللَّهِ قُلْ هَانُوا بُرْهَانَكُمْ إِنَّ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (نمل/ ۶۴)». در این آیه در مورد توحید در خالقیت و توحید ربوبی پروردگار که کافران آن را انکار می‌کنند، درخواست شده است چنانچه دلیل و برهانی برای اثبات ادعای خود دارید، آن را عرضه کنید.

با اصل قراردادن اثبات وجود خدا و مباحث مربوط به آن است که فیلسوفان و متکلمان

ادیان ابراهیمی- با توجه به سطح فکر مخاطبان خود- تلاش کرده‌اند که راه‌های گوناگون وجود خدا را اثبات کنند، وجه مشترک روش‌های کلامی و فلسفی در اثبات وجود خدا این است که در هر دو روش تلاش شده است تصویری عقلانی از خدا ارائه شود، یعنی هم متکلمان و هم فلاسفه می‌خواهند با روش عقلانی وجود خدا را اثبات کنند، با این تفاوت که متکلمان در پذیرش عقل و استدلال تا آنجا پیش می‌روند که عقل در خدمت شریعت باشد و در تعارض عقل و شریعت، جانب شریعت را بر حجیت عقل ترجیح می‌دهند، لیکن فلاسفه همواره و در همه حال به حکم و حجیت عقل پایبند هستند و در تعارض عقل و شریعت یا سکوت می‌کنند (مانند سبکتباران ابن سینا در مورد وجود معاد جسمانی) یا جانب عقل را می‌گیرند (مانند ارسطو و زکریا رازی) یا درصدد توجیه حکم شرع برمی‌آیند و به جای تفسیر، آن را تأویل می‌کنند (مانند ابن رشد و مابن سبکتباران). می‌توان گفت کامل‌ترین تصور عقلانی بشر از خدا را فیلسوفان مشائی ارائه دادند و به لحاظ تاریخی نیز روش آنها بر روش متکلمان مقدم است.

با توجه به این دلایل و از باب «الفضل لمن تقدم» به تحقیق و پژوهش درباره دیدگاه این فیلسوفان اقدام کردیم. در تاریخ فاعلم ابن ارسطو بود که وجود خدا را برهانی کرد و برهان «محرک نخستین» و «وجود و امکان» را برای اثبات وجود یک محرک نامتحرک اقامه کرد و مشائیان مسلمان نیز با ادامه راه و روش وی به تکمیل آن پرداختند و راه‌های جدیدی به اثبات وجود خدا افزودند، که در این افزایش، متأثر و ملهم از کتاب و سنت بوده‌اند. هدف ما در این کتاب بررسی و شناسایی راه و روش مشائیان در اثبات وجود خداست. فیلسوفان مشائی که در این کتاب، دیدگاه و نظرشان تحقیق و بررسی شده است به ترتیب عبارت‌اند از:

۱. ارسطو، ۲. کندی، ۳. فارابی، ۴. ابن سینا، ۵. ابن رشد، ۶. حواصی، ۷. محمد بن الدین طوسی.

دلیل انتخاب این فیلسوفان آن است که هر یک یا به نحوی مؤسس و صاحب مکتب‌اند یا از صاحب‌نظران تراز اول آن به‌شمار می‌روند. حداکثر تلاش نویسنده بر این نکته استوار بوده است که فیلسوفان مشائی را در درون متون خود آنها جستجو کند و خواننده محترم نیز با مطالعه آن، هم متوجه سیر تاریخی مفهوم خدا و روند روبه‌رشد آن نزد فیلسوفان مشائی می‌شود و هم به تفاوت دیدگاه و روش آنها و به‌ویژه تفاوت نگرش مشائیان مسلمان با ارسطو پی خواهد برد.

زکریا بهارنژاد

پاییز ۱۳۹۵